

prof. dr hab. Iga Rudawska
Uniwersytet Szczeciński
Instytut Ekonomii i Finansów

Recenzja
pracy doktorskiej mgr Małgorzaty Krzeszowskiej
nt. Uwarunkowania konsumpcji pozaszkolnych usług edukacyjnych dla młodzieży na
przykładzie województwa podkarpackiego
promotor: dr hab. Wiesława Kuźniar, prof. UR
promotor pomocniczy: dr Tomasz Surmacz

Wprowadzenie i ocena formalna

Przyjmując obowiązki recenzenta odwołuję się do Ustawy z dnia 14 marca 2003 roku o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (z późniejszymi zmianami), ustanawiającej elementy podlegające ocenie, tj.:

- I. zaproponowany temat i oryginalność rozwiązania problemu naukowego,
- II. ogólną wiedzę teoretyczną zaprezentowaną w rozważaniach objętych przedmiotem dysertacji oraz
- III. umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej poprzez dokonanie analizy i syntezy materiału źródłowego oraz zaprojektowanie, przeprowadzenie i wnioskowanie z przeprowadzonego procesu badań empirycznych.

Z uwagi na fakt, że postępowanie procedowane jest w dyscyplinie ekonomia i finanse (dawnej: ekonomia) moja uwaga koncentruje się na powyższych elementach, ocenianych w perspektywie przywoływanej dyscypliny.

Od strony formalnej, na rozprawę doktorską składa się pięć ponumerowanych, wyodrębnionych rozdziałów. Do nienumerowanych części pracy zaliczyć należy: wstęp, podsumowanie i wnioski, bibliografię, spis tabel, spis rycin, aneks oraz streszczenia (w języku polskim i angielskim). Ogółem praca liczy 289 stron, w tym tekstu głównego: 232 stron.

Budowa dysertacji jest generalnie, w mojej opinii, prawidłowa, odpowiadająca kanonowi przewidzianemu dla prac naukowych z dziedziny nauk społecznych. Odzwierciedla bowiem etapy procesu poznania naukowego, począwszy od rozważań teoretycznych (rozdział 1,2 i 3), poprzez nakreślenie kontekstu badań (rozdział 4), aż po prezentację wyników badań (rozdział 5) oraz podsumowanie i wnioski (część nienumerowana). Część metodyczna pracy zawarta została we wstępie, a nie w wyodrębnionym rozdziale, czego skutkiem jest lekkie niedowartościowanie drugiego elementu w triadzie: teoria-operacjonalizacja-observacja (o czym w dalszej części recenzji). Poza tą uwagą, proporcje między poszczególnymi częściami rozprawy nie budzą moich zastrzeżeń.

Zestawienie bibliograficzne pracy liczy 219 pozycji (monografii i artykułów naukowych) oraz 104 inne źródła, głównie internetowe. Zgromadzona literatura przedmiotu jest liczna i aktualna, acz przede wszystkim polska. Nie jest to zarzut, jakkolwiek w najnowszym dorobku z zakresu ekonomiki usług i ekonomiki konsumpcji pojawiło się wiele interesujących publikacji

anglojęzycznych, do których warto było sięgnąć, a których treść nie została jeszcze przetłumaczona na język polski¹.

Pracę „czyta się” bardzo dobrze – została napisana poprawnym, komunikatywnym językiem, odpowiadającym standardom opracowania naukowego. Spis tabel zawiera 39 pozycji, a spis rycin (moim zdaniem powinno być: wykresów) - 69 pozycji. Dodatkowo w pracy zamieszczono Aneks z siedmioma załącznikami, dokumentującymi dane statystyczne i wzory kwestionariuszy ankiety, wykorzystane w badaniu pierwotnym.

I. Ocena wyboru tematu i oryginalności rozwiązania problemu naukowego

Recenzowana praca doktorska została napisana w nurcie ekonomiki konsumpcji. Odwołuje się do problematyki gospodarstwa domowego, w szczególności do rodzaju i sposobu podejmowanych decyzji w zakresie wyboru potrzeb edukacyjnych młodzieży i ich realizacji na regionalnym rynku usług. Obiektem szczególnego zainteresowania Autorki są, w sensie przedmiotowym: pozaszkolne usługi edukacyjne (PUE)² i uwarunkowania ich konsumpcji, w sensie podmiotowym: młodzież z segmentu 13-18 lat oraz rodzice/opiekunowie³, a w sensie przestrzennym: województwo podkarpackie. Mimo wielości opracowań z zakresu konsumpcji usług edukacyjnych i preferencji ujawnianych na rynku edukacyjnym, (które Autorka zna i przytacza), tematyka usług oferowanych i konsumowanych poza formalnym system edukacji jest bardzo interesująca i aktualna. Dzieje się tak dlatego, iż naukowcy silnie eksponują rolę wszelkiej edukacji we wzmacnianiu kapitału ludzkiego i jej wpływ na kondycję całych społeczeństw i gospodarek. Autorka, swą pracą, doskonale wpisuje się w ten nurt.

Problem badawczy powinien być sygnalizowany tytułem pracy i rozwinięty w jej celu. Tytuł recenzowanej dysertacji jest komunikatywny i sugeruje, iż zamiarem Autorki jest zbadanie uwarunkowań konsumpcji PUE w wybranym segmencie młodzieży na wybranym rynku regionalnym. Cel poznawczy pracy (s. 7) wskazuje, iż Autorka dąży do identyfikacji najważniejszych determinant w/w procesu. Z celem głównym korespondują cele szczegółowe o numerach 1-5, wyartykułowane na s. 8. Są one logicznie powiązane z poszczególnymi rozdziałami pracy (choć sama Autorka nie pokazuje tego powiązania) i odzwierciedlają proces poznawczy oparty na indukcji (poza celem nr 5, którego realizacja słusznie wymagała zastosowania podejścia dedukcyjnego). Obok celu poznawczego Autorka sformułowała ciekawy cel aplikacyjny (s. 7), co odczytuję jako chęć powiązania pracy naukowej z jej użytecznością dla otoczenia. Jest to szczególnie ważne w pracach z dziedziny nauk społecznych. Z celem aplikacyjnym koresponduje cel szczegółowy nr 6 i pkt. 5.4 rozdziału 5.

Autorka oparła swój wywód na jednej tezie i pięciu hipotezach (s. 8). Teza pracy brzmiąca: *„Obserwowane w ostatnich latach zmiany sytuacji społeczno-ekonomicznej gospodarstw domowych sprzyjają zwiększeniu konsumpcji pozaszkolnych usług edukacyjnych”*, w mojej ocenie, jest poprawna, choć mało precyzyjna. Autorka nie podaje bowiem konkretnego

¹ Przykładowo: Burgess, S. (2016). Human Capital and Education: The State of the Art in the Economics of Education. IZA Discussion Paper No. 9885, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2769193>; Koch, A., Nafziger, J., & Nielsen, H. S. (2015). Behavioral economics of education. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 115, 3–17. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2014.09.005>; Jappelli, T. & Pistaferri, L. (2017). *The Economics of Consumption: Theory and Evidence*, New York: Oxford University Press.

² Skrót wprowadzony przez recenzenta.

³ Nie wiadomo jednak czy chodzi o rodziców/opiekunów badanej młodzieży, czy też o ludzi / respondentów pełniących rolę rodzica/opiekuna – o czym w dalszej części recenzji.

przedziału czasowego owych ostatnich lat, nie odnosi także obserwowanego zjawiska (konsumpcji PUE) do wybranego regionu. W dalszej części pracy Autorka pisze, iż „[...] *tak sformułowana teza główna zakłada, że zmiana sytuacji społeczno-ekonomicznej gospodarstw domowych stanowi ważny, ale nie jedyny czynnik rozwoju pozaszkolnych usług edukacyjnych*”. W mojej ocenie trudno doszukać się jednak takiej implikacji w treści tezy. Z kolei hipotezy badawcze zostały sformułowane jako hipotezy przyczynowe, objaśniające. Oceniam je jako ciekawe poznawczo, dobrze powiązane z pozostałymi elementami metodologicznymi pracy i inspirujące do rozszerzenia dotychczasowego stanu wiedzy w subdyscyplinie ekonomiki konsumpcji.

Tezie i hipotezom pracy towarzyszy określenie zakresu podmiotowego, czasowego i przestrzennego prowadzonych badań (s. 9-10). Argumenty uzasadniające wybory Autorki w/w zakresach są dla mnie przekonujące.

Recenzując oryginalność zaproponowanego rozwiązania dla zdefiniowanego problemu badawczego przyjąłam optykę wspomnianego już modelu nauki, który klasycznie zamyka się w triadzie: teoria-operacjonalizacja-observacja. W mojej opinii, najlepiej w recenzowanej dysertacji wypada trzecia z wymienionych składowych (o silnych i słabszych stronach pozostałych dwóch piszę w kolejnych częściach recenzji). Przeprowadzona obserwacja tytułowego zjawiska i w jej konsekwencji weryfikacja zależności wyartykułowanych w hipotezach badawczych zaowocowała interesującym studium wybranego wycinka rzeczywistości (konsumpcji PUE i ich determinant). Doktorantka była w stanie zaprojektować autorskie badania empiryczne, samodzielnie je przeprowadzić i zinterpretować otrzymane wyniki. I choć nie ustrzegła się drobnych błędów (o czym dalej), to całościowo zaproponowaną ścieżkę rozwiązania postawionego problemu badawczego oceniam pozytywnie. Autorka wykazała się przy tym dociekliwością badawczą, starannością w doborze źródeł wiedzy i umiejętnością syntezy. I choć sama tematyka PUE (także wpływu programu 500+ na ich konsumpcję) była już obszarem eksploracji innych badaczy, to sposób zaprezentowania problemu w ujęciu regionalnym i jego „rozprowadzenie” poprzez nawiązanie do teorii ekonomii behawioralnej uznaję za oryginalny.

II. Ocena ogólnej wiedzy teoretycznej zaprezentowanej w rozważaniach objętych przedmiotem rozprawy

Ocena tego ustawowego kryterium jest konsekwencją zapoznania się recenzenta z treścią teoretycznych rozdziałów pracy i jej konfrontacją z dotychczas opublikowanym piśmiennictwem przedmiotu. Rozdziały teoretyczne rozprawy (dwa pierwsze oraz pkt. 3.1 i 3.2 rozdz. 3) zostały napisane poprawnie, w oparciu prawidłowo dobraną, acz powszechnie znaną, głównie polską literaturę przedmiotu. Autorka omawia kategorię konsumpcji i kierunki jej rozwoju (rozd. 1), by następnie przejść do roli usług we współczesnej gospodarce (rozd. 2) i znaczenia edukacji w kształtowaniu kapitału ludzkiego (rozd. 3). Rozdziały te bogate są w ujęcia tabelaryczne, obrazujące istotę, klasyfikacje i typizacje głównych konstruktów pojęciowych pracy. Autorka czerpie tu głównie z dorobku takich autorów jak T. Zalega, S. Flejterski, A. Olejniczuk-Merta, B. Mróz, M. Pluta-Olearnik, G. Rosa, M. Janoś-Kresło, zdarzają się także opracowania własne. Co cenne, to to, iż Autorka po dokonaniu przeglądu stanu wiedzy, przyjmuje konkretną definicję danego pojęcia jako obowiązującą w pracy (mikroekonomiczne podejście do usług – s. 57; definicja usługi edukacyjnej – s. 64).

Wartościowe są także podsumowania po każdym rozdziale, porządkujące całą pracę. Pewne wątpliwości budzi jedynie sekwencja rozdziałów – Autorka najpierw omawia kategorię usługi edukacyjnej (rozdział 2), by następnie przejść (rozdział 3) do - moim zdaniem – nadrzędnej kategorii edukacji.

Rozdział pierwszy pracy dokumentuje wiedzę Autorki na temat teorii konsumpcji. Doktorantka „porusza się” swobodnie tak w literaturze z zakresu nurtu klasycznego, jak i behawioralnego. Szczególnie ten drugi jest interesujący, z uwagi na późniejszą (w rozdziale 5) eksplorację czynników behawioralnych o podłożu psychologicznym (jak wpływ grupy odniesienia, efekt pokazowy). Lektura pkt. 1.2 skłania do wyciągnięcia wniosku, że Autorka zna i rozumie mechanizmy ekonomii behawioralnej. Podobną konkluzję wsuwam w odniesieniu do problematyki współczesnych trendów w zachowaniach konsumentów, ze szczególnym akcentem na pokolenie Z. Niemniej jednak niekiedy Autorka wykazuje bezkrytycyzm wobec treści przytaczanych z publikacji innych autorów. Trudno na przykład zgodzić się z poglądem, iż czynniki ekonomiczne, demograficzne, czy kulturowe można zaliczyć do zmiennych o charakterze endogenicznym (vide czynniki wpływające na zmiany zachowań konsumentów w skali globalnej – rycina 4, s. 41).

Rozdział drugi obrazuje wiedzę Autorki na temat rynku usług edukacyjnych, począwszy od powszechnie stosowanych klasyfikacji usług, poprzez podmioty tego rynku, po proces zakupu usługi edukacyjnej. Jako punkt wyjścia dla swoich rozważań Doktorantka przyjęła model zachowania się konsumenta wg Engel et al. (1968) – s. 81, by następnie powrócić do jego fragmentu (w postaci etapów procesu podejmowania decyzji zakupu) w autorskim modelu empirycznym, zaprezentowanym w rozdz. 5 (s. 212). Takie połączenie teorii z empirią oceniam zdecydowanie pozytywnie. Rozdział 2 kończy ciekawe omówienie cech pokolenia Z, choć z pewnością opis ten można by wzbogacić o najnowsze publikacje anglojęzyczne.

Rozdział 3 wypełniony jest teorią kapitału ludzkiego i znaczeniem edukacji dla jego kształtowania w powiązaniu z gospodarką. Rozdział ten napisany został względnie poprawnie, a przytaczane tezy zostały zobrazowane badaniami empirycznymi innych autorów (np. rycina nr 16). Pewien niedosyt budzi pkt. 3.3 zatytułowany „*Edukacja jako inwestycja w kapitał ludzki w kontekście zmian w polskim systemie edukacyjnym*”. W jego treści trudno bowiem się doszukać tytułowego kontekstu Polski, a dane tu prezentowane dotyczą krajów OECD. Ciekawy jest za to pkt. 3.4, uwypuklający jakość polskiej edukacji formalnej. Z kolei w pkt. 3.5 Autorka niekiedy zamiennie używa terminu wzrost gospodarczy (s. 128), który nie jest przecież synonimem pojęcia *rozwój gospodarczy* użytego w śródtytule.

Generalizując, odbiór rozdziałów teoretycznych jest dobry. Autorka z uwagą dobiera źródła wiedzy i stara się syntetyzować treści niezbędne dla zaproponowanego problemu badawczego i zakresu rozważań.

III. Ocena umiejętności samodzielnego prowadzenia pracy naukowej

Recenzowana praca doktorska prezentuje proces badawczy o odpowiadającej kanonowi nauk społecznych sekwencji. Procedura badawcza została zaprezentowana we wstępie pracy. W mojej opinii bardziej poprawnie byłoby uczynić to za pośrednictwem oddzielnego rozdziału metodycznego, w którym Autorka precyzyjniej omówiłaby materiał i metody badawcze. Co prawda schemat obrazujący proces badawczy (rycina nr 1, s. 12) przemawia do mnie, ale na kanwie lektury części wstępu „Materiały źródłowe i metodyka badań” oraz rozdziału 5 rodzi się

u mnie kilka pytań szczegółowych, których rozstrzygnięcia nie znalazłam. Mianowicie: dlaczego Autorka traktuje grupę uczniów i rodziców jako homogeniczną ($N=415^4$), podczas gdy są to dwie rozłączne grupy? Ilu było uczniów, a ilu rodziców w roli respondentów? Czy obie grupy były „zagnieżdżone”, tj. miały ze sobą związek? Jak dobierano respondentów do wywiadów pogłębionych? Czy wywiady miały określony scenariusz (tzw. wywiady ustrukturyzowane)? Dlaczego uznano średnią za optymalną miarę do analizy otrzymanych wyników? (s. 15). Współczynnik Pearsona jest podatny na obserwacje skrajne, a jego interpretacja sprawdza się tylko dla danych ilościowych o rozkładzie normalnym. Co zatem uzasadnia jego zastosowanie w przedmiotowym badaniu? Próba respondentów w badaniu CAWI była nielosowa, co jak słusznie zauważa sama Autorka, jest istotnym ograniczeniem przeprowadzonego badania. Jak zatem można by było to ograniczenie zniwelować w kolejnych badaniach pierwotnych? W rozdziale 5 Autorka prezentuje wyniki badań własnych na tle rezultatów badawczych innych autorów. Jest to cenne poglądowo, aczkolwiek są tego pewne ograniczenia – badania były prowadzone bowiem w różnych kontekstach, w różnym czasie, na próbach o różnych strukturach. Jak, zdaniem Autorki, wpływa to na dokonaną analizę?

W perspektywie przyjętej definicji usługi edukacyjnej, akcentującej wymiar ekonomiczny (s. 64) moje wątpliwości budzi zaliczenie wolontariatu i harcerstwa jako typów usług ujętych w badaniu ankietowym – obie kategorie opierają się na służbie i samodoskonaleniu, a nie na wymianie *stricto* ekonomicznej. Autorka nie wspomina o nich także w pkt. 4.4, omawiając podmioty rynku PUE w woj. podkarpackim.

Powyżej wyartykułowane wątpliwości nie wpływają znacząco na mój pozytywny odbiór warsztatu badawczego Autorki. Doktorantka zaprojektowała w sumie interesujące badanie, przeprowadziła je samodzielnie i uzyskała ciekawe poznawczo wyniki. Wykazała się przy tym umiejętnością tak pracy na materiale wtórnym (rozdział 4), jak i pierwotnym (rozdział 5). Równie pozytywną ocenę formułuję pod adresem zdolności syntezy i interpretacji otrzymanych wyników (podsumowanie i wnioski). Pragnę zwrócić uwagę, iż rozdz. 4 stanowi kompletne i bardzo wnikliwe studium kontekstu realizowanych badań, przeprowadzone w oparciu o dane GUS, głównie Bank Danych Lokalnych. Z kolei prezentacja i wnioskowanie z badań pierwotnych zostały ukazane w logiczny, uporządkowany sposób, korespondujący ze „szkieletem metodycznym” pracy w postaci celów i hipotez. Cieszy, że Autorka z powodzeniem odwołuje się do dorobku ekonomii behawioralnej (m.in. teoria impulsu, teoria perspektywy, widząc jej potencjał w wyjaśnianiu badanych prawidłowości. Na uznanie zasługuje autorska kategoryzacja czynników motywujących do wyboru zajęć pozaszkolnych (rycina 63, s. 207) i empiryczny model procesu podejmowania decyzji o wyborze PUE (rycina 65, s. 212). W mojej opinii ciekawym byłoby pogłębienie przyszłych badań w kierunku oceny zinternalizowanego wpływu środowiska i wpływu motywacji ogólnej (*vide* model s. 81).

Co więcej, interesującym wynikiem przeprowadzonych badań jest, z jednej strony brak podstaw do odrzucenia hipotezy o braku wpływu miejsca zamieszkania na korzystanie z zajęć pozaszkolnych (s. 176), z drugiej strony - wśród barier związanych z wyborem konkretnych PUE pojawia się ograniczona atrakcyjność i dostępność tych usług na terenach wiejskich. Z czego to może wynikać zdaniem Autorki?

W kontekście przeprowadzonych badań na danych wtórych (rozdz. 4) nasuwa się pytanie:

⁴ W opisach rozdziału 5 pojawia się $N=342$. Rozumiem, że odrzucono odpowiedzi niekompletne.

jaka powinna być rola państwa / samorządu w zapobieganiu / redukcji migracji mieszkańców Podkarpacia poza region? (co istotnie rzutuje na ilość i jakość kapitału ludzkiego tego regionu, a zatem i jego rozwój gospodarczy). W kontekście przeprowadzonych badań pierwotnych dot. oczekiwanych kierunków rozwoju rynku PUE (s. 219 i nast.) pojawia się z kolei pytanie: kto, zdaniem Autorki, miałby ten rozwój stymulować? Czy i jak można by do tego wykorzystać narzędzia opisane w ekonomii behawioralnej jako „szturchnięcie” (z ang. nudge)⁵?

Reasumując tę część recenzji stwierdzam, że zaproponowana procedura badawcza, dowodzi dojrzałości badawczej Doktorantki. Lektura całej dysertacji, w szczególności rozdziałów 4 i 5, uprawnia mnie do wyciągnięcia wniosku, iż Autorka ma umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej.

Konkluzja

Całościowa ocena pracy doktorskiej mgr M. Krzeszowskiej jest pozytywna. Jak już wskazałam, najmocniejszym elementem pracy w triadzie nauki jest poziom weryfikacji. Doktorantka, zaprojektowała ciekawe badanie dotyczące determinant konsumpcji pozaszkolnych usług edukacyjnych na przykładzie Podkarpacia. Wybór tego regionu z pewnością nie był przypadkowy. Widać, że Autorka zna i rozumie lokalny kontekst. Doktorantka legitymizuje się wiedzą teoretyczną w wybranej materii. Ma kompetencje warsztatowe (czego dowodzi poprzez właściwy dobór metod poznania naukowego) oraz analityczne (choć dobrane metody analizy danych statystycznych są relatywnie proste). W oparciu o nie Doktorantka była w stanie twórczo rozwiązać nowy problem badawczy. Pomimo pewnych niedociągnięć, wyartykułowanych w recenzji, pracę oceniam jako wartościową.

Jako recenzent jednoznacznie stwierdzam, że przedstawiona do oceny rozprawa doktorska mgr Małgorzaty Krzeszowskiej nt. *Uwarunkowania konsumpcji pozaszkolnych usług edukacyjnych dla młodzieży na przykładzie województwa podkarpackiego*, napisana pod kierunkiem dr hab. Wiesławy Kuźniar, prof. UR i dr Tomasza Surmacza, spełnia wymagania stawiane pracom doktorskim, zgodnie z Ustawą z dn. 14 marca 2003 roku o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz.U z 2003 r., nr 65, poz. 595 wraz z późniejszymi zmianami). Wnoszę tym samym o dopuszczenie Doktorantki do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

⁵ W tym kontekście polecam m.in. lekturę raportu Polskiego Instytutu Ekonomicznego dot. wspierania polityk publicznych przez ekonomię behawioralną.